

*НЕПОКУПНА Т.А., кандидат економічних наук, доцент
БРОВКО Т.В., викладач
Полтавський державний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка*

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ

Сучасна економічна наука в останнє десятиліття активно досліджує соціальний капітал: історію та умови виникнення, джерела формування, складові елементи, рівні та форми прояву, функції, способи виміру тощо. Визнається неоднорідність цього поняття та його близькість, щонайменше, до суспільного капіталу, людського капіталу, біофізичного капіталу, інтелектуального капіталу, клієнтського капіталу, культурно-морального капіталу [1–8]. Наповнюючи соціальний капітал такими основними компонентами (які, у свою чергу, утворюються із сукупності певних символів), як неформальні правила і норми, науковці виокремлюють і аналізують явище, а практики використовують в офіційних документах термін „довіра”.

Довіру розуміють як „очікування, яке виникає у членів співтовариства, з приводу того, що інші його члени будуть поводитися більш-менш передбачувано, чесно і з увагою до потреб оточуючих, погоджуючись з деякими спільними нормами” [3, с.52]; як „відповідальність, чесність і передбачуваність у взаємовідносинах між економічними агентами” [6], що ґрунтується на дотриманні людьми обов’язкових для всіх моральних норм. Врешті, вищезазначені елементи, якими пронизане поняття довіри, зводяться до поведінкових реакцій економічних суб’єктів, фундаментом яких є моральні засади особистості. До них належать ідеї, уявлення, стереотипи, відчуття, установки щодо таких чеснот, як добропорядність, патріотизм, вірність, обов’язок, совість тощо. Це ті якості людини, яких вона набуває у процесі соціалізації і культурного розвитку, саме вони формують менталітет соціуму і вирізняють його з-поміж інших.

Дослідження національного менталітету, виявлення його основоположних ознак набуває актуальності, оскільки усвідомлені і неусвідомлені орієнтири, „за якими розвиваються типові для тієї чи іншої епохи уявлення людей, за якими вони відчувають, за якими й діють” [9, с.9] формують свідомість, регулюють поведінку людей та суттєво впливають на процеси, які відбуваються в усіх сферах життєдіяльності суспільства у цілому, й економічній, зокрема.

Дослідження менталітету було закладено представником інституціонального напрямку економічної теорії Т. Вебленом (1857–1929), який вважав, що установки, звички, спосіб життя, склад характеру, властивості темпераменту „мають економічне значення як елементи способу мислення, що позначаються на звичних поглядах індивіда на ті явища та їх властивості, з якими він вступає у контакт, що позначається тим самим на здатності індивіда служити цілям виробництва” [10, с.271]. Стосовно менталітету українського народу, то перші спроби його дослідження належать М. Костомарову (1817–1885) – автору першої праці про українську національну вдачу [11]. Окрім нього проблемами національного менталітету переймалися М. Грушевський, В. Липинський, Л. Чижевський, О. Кульчицький, І. Янжул та ін., у результаті досліджень яких було виокремлено чотири основні ознаки, що історично були властиві менталітету українського народу, а саме:

- зосередженість особи на фактах і проблемах внутрішнього, особисто-індивідуального світу;
- прагнення до особистої свободи, але без належного устремління до державності;
- сентиментальність, чутливість, любов до природи, естетизм народного життя, культуротворчість;
- перевага емоційного, чуттєвого над інтелектуальним [12, с.11].

Насторожує, що визначальні риси менталітету українця, які формувалися протягом доволі тривалого часу та накопичувалися під впливом різних історичних подій і обставин та виділяються сучасними дослідниками, мають дещо негативний присмак. Так, „протягом століть ... головними чинниками народної моралі ... були повага і любов до вільної праці, ствердження ідеалів добра, краси, гуманних взаємостосунків, знання свого родоводу, риси високого громадянства” [13, с.244]. Також позитивність українця характеризується працьовитістю, господарливістю; глибоким емоційним зв'язком з краєм, де він народився і виріс, його природою; турботою про родину і майбутнє дітей; м'якою, лагідною, миролюбною вдачею; готовністю допомогти слабшим, скривдженим; гостинністю і доброзичливістю у стосунках з одноплемінцями і чужоземцями; обережністю, схильністю до романтизму і сентиментальності; безмежною довірливістю і поступливістю; індивідуалізмом у поєднанні з демократизмом, толерантністю, повагою до суверенних прав особистості; волелюбством, яке межує з анархічністю та протидією будь-яким формам співжиття, що вимагають підпорядкування й суворой дисципліни [11].

Остання риса немов перехідний місток до другої групи характеристик, які, здебільшого, є носіями негативних елементів національного менталітету, а саме: мінімальна зацікавленість державою та її інституціями; пристосовуваність до зовнішніх умов у поєднанні з душевним радикалізмом; здатність до самообмежень та адаптації; небайдужість до себе та задоволення власних інтересів в обхід держави; незацікавленість Україною та бажання бути неукраїнцем; верховенство власного добробуту і безпеки; невміння спілкуватися з іншими українцями на рівних та мислення категоріями ієрархій; інтерес до перебігу справ своїх потенційних конкурентів, адже українець „панічно боїться, що той, хто стоїть на нижчій ієрархічній сходинці, може досягти більшого, а тоді нижче опиниться він сам”; невіра у плюралізм будь-чого, у можливість кооперації та співробітництва через переконання, що „від співпраці інший отримає більше вигоди, а він – лише збитки” [14]; неповага до дотримання інструкцій, правил, законів; недовіра до будь-чого офіційного, наприклад, до системи охорони здоров’я, наслідком чого є „дика маргінальна суміш середньовікових вірувань, шаманства, т. зв. архаїчної народної медицини” [15].

Складність аналізу менталітету, розгляд і неоднозначність тлумачення його елементів, сприйняття чи категоричне заперечення деяких з них є предметом подальших дискусій і теоретичних висновків соціологів, політологів, психологів, істориків, етнографів, економістів, філософів. Але, вважаємо, що на сьогодні переважання ліберального підходу до трансформаційних перетворень призводить, окрім іншого, до нездатності держави виконувати властиві тільки їй соціально-економічні функції, що залишає людину наодинці зі своїми проблемами, знищує її, і без того мінімізовану, довіру до державних інституцій, провокуючи відособлення індивіда від суспільного життя. “Ліберальні ідеї ... донесені в їх самому вульгарному вигляді. ... Вони стали основою “вміння” свободи без відповідальності” [16, с.40]. Держава, яка повинна слугувати людині, виходити з її інтересів, створювати умови для розвитку людини [16, с.42], по суті, створює умови для прояву негативних рис національного характеру, “виводячи” значну частину населення за межі правового поля, виштовхуючи „у тінь”, даючи можливість лише у такий спосіб забезпечити собі прийнятний рівень життя. Наслідком, окрім іншого, маємо намагання уникнення необхідності виконання своїх зобов’язань суб’єктами господарювання перед державою, що проявляється у приховуванні доходів та низькій податковій дисципліні.

Кризу довіри також відчують інститути громадянського суспільства. Так, за даними дослідницької і консалтингової компанії Windmills Consult, профспілкам і громадським організаціям довіряють 28% українців, тоді як недовіру висловлюють 49% і 51% відповідно [17, с.40]. Мінімум довіри суспільство демонструє і бізнесу, який, у свою чергу, не має твердої упевненості щодо органів влади усіх рівнів [17, с.40]. Саме ці аспекти взаємовідносин порушують основний принцип соціальної економіки – гармонізацію суб'єкт-суб'єктних відносин шляхом взаємної відповідальності і довіри.

На нашу думку, відновленню довіри у міжсуб'єктних відносинах, формуванню повноцінного соціального капіталу, як „певного потенціалу суспільства або його частини, що виникає як результат наявності довіри між його членами” [3, с.52], як „своєрідного „клею”, що скріплює суспільство у єдиний „організм”, який може бути більше чи менше життєздатним” [18] може сприяти соціальна сфера через єдину національну багатоступеневу систему освіти, виховання населення, корекції психології і настанов членів суспільства на основі як загальнолюдських, так і національно-культурних цінностей. Важко не погодитися з тезою, що у суспільстві, яке має достатній соціальний капітал, „знижуються всі витрати виробництва і ведення бізнесу, оскільки відносини довіри, які існують між людьми, значно полегшують координацію їхніх зусиль і сприяють взаємовигідному співробітництву; ... у суспільстві з дефіцитом соціального капіталу відсутність довіри між людьми веде до загострення усяких конфліктів (соціальних, міжнаціональних і навіть особистих) і, відповідно, перешкоджає ефективному співробітництву, необхідному для швидкого економічного зростання і стійкого суспільного розвитку” [18].

Таким чином, якщо у традиційній економічній теорії переважали суто економічні параметри аналізу суспільних явищ і процесів, то у постнекласичній науці первинними стають соціальні аспекти функціонування економічної системи, зокрема, ментальна сфера, тобто коли „національні стереотипи мислення визначають напрям розвитку економіки” [19, с.65]. Тому вищезазначені риси національного менталітету потребують подальшого різнобічного розгляду, аналізу й осмислення науковцями для гармонізації життєвого простору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стюарт Т. Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организаций // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. М.: Academia. – 1999. – С.372–400.
2. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность. – 2001. – №3. – С.121–139.
3. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф.Фукуяма. – М.: ООО „Издательство АСТ”: ЗАО НПП „Ермак”, 2004. – 730 с.
4. Гуревичев М.М. Социальный капитал: истоки и их эволюция // Социальная экономика. – 2002. – № 1–2. – С.3–9.
5. Щетинин В. Человеческий и вещественный капитал: общность и различие // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – №8. – С.55–61.
6. Власов Ф.Б. Социальный капитал и социальная рента цивилизованных межгосударственных институтов взаимодействия // <http://plproject.ru/download/part06-08.pdf>
7. Климов С.М. Ваш человеческий и социальный капитал // <http://www.elitarium.ru>
8. Гуриев С. Уроки экономики: капитализм на доверии // Ведомости. – 09.12.2004. – № 227.
9. Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера / Переклав з нім. Володимир Кам'янець. – Львів: Літопис, 2004. – 720 с.
10. Веблен Т. Теория праздного класса. – М., 1984.
11. Український менталітет: ретроспективи і перспектива // <http://politicon.iatp.org.ua>
12. Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості (Тези доповідей та матеріали Міжнародної науково-практичної конференції), Ч. 1. Р. 1, 2. – Київ-Луцьк. – 1994. – 345 с.
13. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
14. Віра Явір. Бо такий у нас менталітет... // <http://www.wz.lviv.ua>
15. Рожен А. Ментальный крест – злоумышленник поневоле // Зеркало недели. – 2007. – №10. – 17 марта. – С.14.
16. Задорожный Г.В. «Экономический человек» или человек хозяйствующий // Социальная экономика. – 2001. – № 1. – С.39-43.
17. Нарастить социальный капитал // Эксперт Украина. – 2007. – № 1–2.
18. <http://www.worldbank.org/depweb/beyond/mirross/outro.html>.
19. Балацкий Е. Экономическая наука: новые вызовы современности // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 1. – С.61–67.